

Kitap Değerlendirmeleri

**Prof. Dr. Akmal Saidov, Hazret-ı Zengi Ata,
Taşkent: Şark Neşriyat-Matbaa, 2015**

Nadirhan HASAN*

Türkistan'ın büyük velilerinden olan "Zengi Ata" lakaplı ve "Himmetî" mahlaslı Tac Hoca oğlu Ay Hoca, Hoca Ahmed Yesevî'nin (ö. 562/166-67) takipçilerinden Hakîm Ata Süleyman Bakırgan'ın (ö. 582/1186-87) halifesidir. Ahmed Yesevî'nin hocası olan Arslan Bab'ın neslindedir. Arslan Bab'ın oğlu Mansur Ata (ö. 594/1197-98) ilk önce babasından, sonra Ahmed Yesevî'den eğitim alır, zâhirî ve bâtinî ilimlerde kendini geliştirir. 594/1197'de vefat edince, yerine oğlu Abdülmelik Ata halife seçilir. O da çok geçmeden dünyadan göç edince, oğlu Tac Hoca (ö. 596/1199-1200) şeyhlik makamına geçer, 615/1218'da vefat eden Tac Hoca'nın mânevî görevini oğlu Ay Hoca, yani Zengi Ata devam ettirir.

Zengi Ata'nın doğum tarihiyle ilgili kesin tarih bilinmemektedir. Fakat onunla ilgili bazı bilgilere dayanarak tahminî olarak XII. yüzyılın sonu XIII. yüzyılın başında dünyaya gelmiştir denilebilir. Zengi Ata uzun yıllar dedesi ve babasından çok şey öğrenir. Ahmed Yesevî'nin halifesi Hakîm Ata'nın hizmetinde bulunur. Hocası vefat edip Harezmi'deki Bakırgan'a defnedince hocasının tavsiyesine göre onun dul kalan zevcesi Anber Ana ile evlenir. Sonra memleketi Şaş (Taşkent)'a dönüp halkı irşad etmeye başlar. Uzun Hasan Ata, Seyyid Ahmed Ata, Sadr Ata, Bedir Ata gibi birçok âlim zatları yetiştirir. Bunlardan Seyyid Ata ve Sadr Ata'yı insanları İslâm'a tebliğ etmek amacıyla Deşt-i Kıpçak bölgesine göndermiş, onların irşadıyla Altın Orda hükümdarı olan Özbek Han, 70.000 kişilik tebaasıyla birlikte İslâmiyet'i kabul etmiştir.¹

Bazı kaynaklarda Necmeddîn-i Kübra (ö. 618/1221) ile ilişkisinden de bahsedilen Zengi Ata, fakirâne hayat geçirir, ahalinin koyunlarını güde-

* Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi (nkhasanov@karabuk.edu.tr)

1 Mirza Ulugbek, *Dört Ulus Tarihi*, Taşkent: Halk Mirası Yayınevi, 1994, s.10-11.

rek geçimini sağlardı. Menkıbeye göre onun sürüsündeki hayvanlar hiç kaybolmazmış, kendisi kır yaylada sesli zikir yaptığında yanındaki davar otlamayı bırakır, etrafında halka teşkil ederek onu dinlermiş. Zengi Ata hastaları iyileştirir, herkese Kur'an-ı Kerim okumayı öğretir, her zaman Allah'ı anarmış. Zengi Ata 656/1258-59'da Şaş yakınında vefat eder, defnedildiği köye Zengi Ata adı verilir. Yesevîlik tarikatının Zengi Ata kolu Seyyid Ata, Sadr Ata ile devam etmiştir. Sadr Ata, Taşkent yakınlarında irşad faaliyetinde bulunmuş, ondan sonra Yesevî kolu Mâverâünnehir'de uzun süre etkinliğini devam ettirmiştir.

Daha sonra Zengi Ata mezarı Moğol istilasında yerle bir edilmişti. Orta Asya'da Moğol hükümdarlığından sonra devleti ele geçiren Timur, Mâveraünnehir'deki birçok âlim ve meşâyihın türbelerini yeniden imar etmiştir. Aynı zamanda Zengi Ata'nın da kabir taşını bulup üzerine türbe yaptırmayı çok istemişti. Rivayete göre rüyasındaki işarete göre birkaç gözetmeni bir beyaz deve ile birlikte mezarının bulunduğu mıntıkaya göndermiş. Nihayet beyaz deve bir yere gelip çökmüş, Timur da oraya türbe inşa ettirmiş. Yıllar sonra torunu, büyük âlim ve hükümdar Mirza Uluğbey de türbeyi geliştirerek büyütüştür.² Daha sonraki dönemlerde çeşitli olaylar nedeniyle türbe bazen viran olmuş, bazen de tamir edilmiştir. Sovyet döneminde Zengi Ata türbesi ateistler müzesi olarak kullanılmış, avludaki cami tamamen kapatılmış, diğer din ve tasavvuf büyükleri gibi Zengi Ata'nın da ismi halkın hatırasından silinmeye çalışılmıştı. Nihayet Özbekistan 90'lı yıllarında bağımsızlığına kavuşunca diğer din ve tasavvuf büyükleri gibi Zengi Ata'nın da türbesi tamir edilerek ziyarete açıldı.

Türbenin hemen yanında bulunan Zengi Ata'nın eşi Anber Ana'ya ait türbe ziyaret yerlerinden biridir. Her sene sonbaharda halk tarafından Zengi Ata Seyli diye anılan ve türbe etrafında icra edilen bir şenlik geleneği vardı. Bu bayramda halk kutlamalardan önce ve özellikle cuma günleri toplanır, tezgâhlarda yiyecek, içecek ve giyecekler satılır, çeşitli gösteriler yapılır, orası adeta panayır yerine dönerdi. Derviş elbisesi giyen kişiler Zengi Ata kabrinin başında dua okurlardı.

Ahmed Yesevî ve takipçilerinin hikmetlerinin yer aldığı hikmet mecmualarında Zengi Ata'nın bazı tasavvufi şiirleri yer almaktadır. Zengi Ata hakkında farklı eserlerde bilgiler yer almaktadır. Örneğin *Hakim Ata Kitabı*, *Hazînetü'l-asfiyâ*, *Cevâhiru'l-ebâr*, *Reşehât-ı Aynü'l-hayât*, *Nesâyimü'l-*

2 Özbekistan Milli Ansiklopedisi, Taşkent, 2009, s. 224.

mahabbe gibi muteber kaynaklarda Zengi Ata ile ilgili bilgilere rastlanabilir. Bunlardan birinde rivayet edildiğine göre, Nakşibendî şeyhi Hoca Ubeydullâh Ahrâr, her zaman Zengi Ata'nın mezarını ziyaret eder, onun maneviyatından feyiz almış.

Geçtiğimiz sene Özbekistan İnsan Hakları Milli Merkezi Müdürü, dünyaca ünlü hukuk Profesörü Akmal Saidov'un *Hazret Zengi Ata* adlı kitabı yayınlanmıştır³ (Prof. Dr. Akmal Saidov, *Hazret Zengi Ata*, Taşkent: Şark Neşriyat-Matbaa, 2015). Esere Özbekistan Müslümanlar İdaresi Reisi, müftü Usmanhan Alimov bir önsöz yazmıştır. Ayrıca Özbekistan Müslümanlar İdaresi Reis yardımcısı, Ulemalar Fetvâ heyeti başkanı Şeyh Abdulaziz Mansur, tasavvuf araştırmacısı Doç. Dr. Seyfeddin Seyfullah vd. uzmanlar takriz yazmışlardır.

Giriş, dört bölüm ve sonuç kısımlarından oluşan bu kitapta Zengi Ata'nın hayatı, eserleri ve düşünceleri ele alınmıştır. Eserde Zengi Ata'nın tercüme-i hâli, nesli, ailesi, hoca ve talebeleri, makamları, sözleri ve türbesi hakkında geniş bilgiler yer almış, Zengi Ata'nın Yesevîlik yolundaki hizmetlerine ağırlık verilmiştir. Zengi Ata türbesi bugün sadece Özbekistan değil, tüm Orta Asya bölgesinde halkın akın akın ziyaret ettiği bir kutsal mekandır. Orta Asya'nın tarihi, kültürel ve mimarî açılarından çekici olması da ilgileri buraya çekmektedir. Eserde Emir Timur tarafından Zengi Ata türbesinin yapımı, külliyyat olarak inşası, Mirza Uluğbey tarafından tamir edilmesi (1420), sonraki dönemlerde, özellikle bağımsızlık yıllarında yapılan onarım çalışmalarıyla ilgili geniş bilgiye de yer verilmiştir. Nitekim eserde yazıldığına göre, XVII. yüzyılda mezar yanına medrese ve cami yaptırılmış, XIX. yüzyılın sonunda da Mirzâ Rüstem isimli kişi tarafından mizane kurulmuştur.

Zengi Ata'nın mezarı onu sevenler tarafından ziyaret yeri olmuştur. Hâcegân-Nakşibendî büyüklerinden Hoca Ubeydullâh Ahrâr hazretleri "Zengi Ata türbesine her sefer gittiğimde o zatın kabrinden 'Allah, Allah!' zikrini duyarım" demişti. Zengi Ata'nın yaşadığı dönem Moğol istilacıları Mâverâünnehir'i istila etmiş, şehir ve köyleri yerle bir etmişlerdi. Böyle bir durumda Zengi Ata ve onun talebeleri halka Hak ve hakikat, şefkat ve

3 Akmal Saidov'un Burhaneddin Merginânî'nin *Hidâye* adlı eserini Rusçaya çevirisi onun dünya hukuk bilim dalındaki önemli çalışmasıdır. Ayrıca Saidov, Feridüddin Attâr'ın hayatı, eserleri ve onunla ilgili çalışmaları bir araya getiren *Attarşinaslık* (Taşkent, 2012) adlı eseriyle de Attâr araştırmaları alanına önemli katkıda bulunmuştur.

adalet düşünceleri aşılıp her yönden mânevî moral vermişlerdi. Ayrıca, Zengi Ata ve talebelerinin çalışmalarıyla Kıpçak Türkleri, Sibir, Ural, Volga, Tatar ve Başkurt bölgeleri İslamlaştırılmıştır. Örneğin Seyyid Ata XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Deşt-ı Kıpçak muntikasında, Volga boyları ve Ural dağı güneyindeki Tatar ve Başkurt Türkleri arasında İslam'ın yayılmasına katkıda bulunmuştu.⁴

Zengi Ata'nın bazı öğrencileri âlim, fâzıl ve kalem sahibi olarak eserleriyle hizmet etmişlerdir. Bunlardan biri olan Kemal Şeyh İkanî Yeseviliğin "İkaniyye" şubesini kurmuştur. İsmail Ata, İshak Ata, Eymen baba, Şeyh Ali, Mevdud Şeyh, Kemal Şeyh, Hadim Şeyh, Cemal Şaşî, Hasan b. Cemal, Şeyh Pehlivan, Şeyh Cemal Buharî, Süleyman Gaznevî, Hudaydad, Şeyh Metin, Kasım Kerminî gibi Yeseviliğin önemli temsilcileri Zengi Ata silsilesinden gelmişlerdir. Bunlardan bazıları tasavvufî şiirler ve hikmetler yazmışlardır. Bu geleneğe riayet eden Zengi Ata da diğer Yesevî takipçileri gibi hikmetler yazmıştır. Günümüze ulaşan bazı *Divân-ı Hikmet* nüshalarında onun hikmetlerine rastlanmaktadır.

Türkistan topraklarında kaleme alınan birçok kaynak eserlerde Zengi Ata ile ilgili bilgiler verilmiş, bu zatın adı saygıyla anılmıştır. Örneğin, Çağatay edebiyatının kurucusu Ali Şir Nevâî, Mâveraünnehir ve Horasan evliyalarına yer verdiği *Nesâyimü'l-mahabbe* eserinde Zengi Ata'yı:

"Türkistan meşâyihındandır ve birçok şeyhlerin hizmet ve sohbetine müşerref olmuştur. Türk ulusunun meşhurlarındandır. Onunla ilgili çok tarif ve tavsifler nakil edilmiştir"

şeklinde tarif etmiştir.⁵ Yesevî ekolünün önemli temsilcisi, aynı zamanda Zengi Ata'nın tarikat silsilesinden gelen Hâzinî *Cevâhiru'l-ebâr* adlı eserinde Zengi Ata hakkında değerli bilgiler vermektedir. Örneğin, Yesevî büyüklerini tarif eder ve Hakîm Ata ile Zengi Ata ilişkisine değinirken şöyle yazmaktadır:

"(Yesevî) dostlarının sonuncusu bilge Hakîm ki, ondan Zengi Ata temiz bir kalbe sahip oldu. Kendi işinin mahiri olan Hakîm Ata'dan Zengi Ata ebediyet şehrinin sevâd-ı a'zamı oldu. O riyâsızlık memleketinin âmiri olan Zengi Ata bilinmezlik âleminin hâkimi ve kalbin beğenisi oldu. Hoca Ubeydullah Ahrâr,

4 Arif Osman, *Hazret-i Zengi Ata*, Kalb közi, 1999; Abdulgani Abdullah, *Zengi Ata*, Taşkent Hakikati, 1991; *Reşehât-ı Aynü'l-Hayât*, Taşkent, 2004.

5 Ali Şir Nevâî, *Nesâyimü'l-Mahabbe*, Taşkent: Özbekistan Respublikası Fenler Akademiyası, 2001, c.XVII, s. 641.

Zengi Ata'nın mezarından göğe yükselen Allah nidası her sabah ve akşam kuşağıma geliyor, derdi.”⁶

Ünlü mutasavvıf şair Mahtumkulu Firagî bir şiirinde Hâcegan büyüklerini tarif ederken yazdığı:

*Dahistanın bağrında bad-ı sebanı görsem,
Bahaeddin, Mir Külal, Zengi babayı görsem.
Hızır gibi çöllerde, gavvas gibi göllerde,
İlyas gibi dağlarda yahşi yamanı görsem*⁷

parçaları yakın yıllara kadar Türkistan dervişleri tarafından bir nevi zikir olarak söylenirdi. Cedid edebiyatının temsilcilerinden şair Kemî Taşkendi Zengi Ata'yı şöyle tarif etmiştir:

*Dergah-ı Hak pasbanı hazreti Zengi Ata,
Sırr-ı gayb-ı râzdân-ı hazreti Zengi Ata.
Erdiler zâhir siyah-fâm ve lâkin bâtinen,
Buldular nûr u ziyâyı hazreti Zengi Ata.
Türfe bir keşf-i kerâmet körgüzüb dehr ehline,
Aldılar Anber Anayı hazreti Zengi Ata.
Eylegeyler tâ memâtından beri der her zaman,
Allah, Allah, Rabbanâyı hazreti Zengi Ata.*

Yesevî ekolünden gelen Şems adlı sûfi şâir Zengi Ata'ya olan sevgi ve saygısını şöyle açıklamıştır:

*Ol Seyyid-i adem hakkı ya Zengi Baba Himmeti,
Ol mafhar-ı âdem hakkı ya Zengi Baba Himmeti.*⁸

“Sâlih zatların isimleri anılan yere Allah'ın rahmeti iner” hadîs-i şerifinden ve ecdâdının hayat yolunu bugünkü nesle armağan etmek fikriyle yola çıkarak eserini kaleme alan Akmal Saidov, kitabında Zengi Ata'nın mânevî yönleri, tasavvufî şahsiyeti ve faaliyetiyle bağlantılı olarak tasavvufla ilgili düşüncelere de yer vermiştir. Eserde yer alan Zengi Ata'nın keşf ü kerâmetleri, hârikulâde davranışları, onunla ilgili şiir ve rivâyetler dikkat çekicidir. Bununla birlikte, Zengi Ata hayatı ve çalışmalarıyla ilgili doğu ve batı ülkelerinde yapılan araştırmalara değinilmiş, bazıları tahlil ve tenkit edilmiştir. Kitap ilmî-edebî ve popüler üslupta kaleme alınmış

6 Hâzini, *Cevâhirü'l-ebâr*, 116^b-117^a.

7 Mahtumkulu Firagî, *Şiir mecmuası* (haz. Şah Muhammed), Kâbil, 1365, s. 480.

8 *Divân-ı Hikmet*, s. 285.

olup uzmanlar ve tasavvuf tarihine ilgi duyanlar için önemli bir kaynaktır. Bu çerçevede eser Zengi Ata gibi Orta Asya topraklarında yetişen ve mâneviyât tarihinde önem tutan bir zat hakkında geniş bilgi veren önemli kaynaktır. Eserde Zengi Ata ile ilgili Türki cumhuriyetlerde hem de diğer ülkelerde gerçekleştirilen birçok bilimsel çalışmalar tanıtılmış, incelenmiştir. Bugüne kadar Zengi Ata hakkında bildiklerimiz oldukça azdı. Bu eser sayesinde artık daha çok bilgiye ulaşma imkanı doğmuştur. Ayrıca bu çalışma ile Zengi Ata'nın Türk-İslam dünyasının önemli şahsiyetlerinden biri olduğu, onun adının sadece Mâveraünnehir'de değil Horasan bölgesinde de bilindiği bir kez daha gün yüzüne çıkmıştır.⁹

---

9 Bu vesileyle Zengi Ata ile ilgili şu kaynakları anabiliriz: Rahimcan Feyzullayev, "Kadriyat-larmizni Unutmaylik: Zengi Ata Bayramı", *Gülistan*, sayı:2, Taşkent 1994; G. Galiahmetova, *Sufizm v Zolotoy Orde/Sufizm v İrane i Sentralnoy Azii*, Moskova, 2006; *Hakim Ata Kitabı*, haz. Münevver Tekcan, İstanbul: Beşir Kitabevi, 2007; Aynur Koçak, "Zengi Ata'nın Menkabe-ri, Türbesi ve Bayramı Üzerine", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı: 25, 2003, s. 105-114; Necdet Tosun, "Zengi Ata", *DİA*, XLIV, 261-262.